



A Comparative Study of Exegetical Views on Verses 164–166 of Sūrah al-Şāffāt*

Ali Deris¹ , Mohammad Ali Heydari Mazra'eh-Akhund² 
and Beman-'Ali Dehghan Mangabadi³ 

1. Ph.D. Graduate, Comparative Tafsīr, University of Yazd, Yazd, Iran (Corresponding Author). Email: Ali.deris1400@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, University of Yazd, Yazd, Iran. Email: heydari@yazd.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, University of Yazd, Yazd, Iran. Email: badehghan@yazd.ac.ir

Research Article



Abstract

Verses 164–166 of Sūrah al-Şāffāt (Qur'an 37) are among the Qur'anic passages that have generated exegetical disagreement regarding both their speaker and the referents of their pronouns. The predominant interpretation attributes these verses to the speech of the angels. The principal aim of this study is to critique this interpretation and to reconstruct the meaning of the verses in light of the contextual coherence of the Sūrah. Employing a descriptive-analytical method, the study examines the structural composition of Sūrah al-Şāffāt, analyzes the context of verses 149–182, and critically evaluates the views of Qur'anic exegetes. The findings indicate that, although the angel-centered interpretation enjoys widespread acceptance within the exegetical tradition, it is not fully compatible with the structure of Sūrah al-Şāffāt, particularly the context of verses 149–182. Within this context, the dominant theme of the Sūrah is the affirmation of divine unity (*Tawhīd*), the rejection of polytheism, the exposure of the polytheists' allegiance to jinn and devils, and the emphasis on the status of the "sincere servants of God" (*'Ibād Allāh al-mukhlaṣīn*). An examination of the relationship between verses 164–166 and the surrounding passages demonstrates that these verses function to elucidate the status and characteristics of these sincere servants. Furthermore, the connection of these verses with the oaths at the beginning of the Sūrah and with its concluding statements reinforces the coherence of this interpretation. Accordingly, interpreting the verses under discussion as a description of the prophets and the Ahl al-Bayt (peace be upon them) within the framework of the concept of *'Ibād al-mukhlaṣ* is more consistent with the structure of the Sūrah, the contextual flow of its verses, and the exegetical traditions.

Keywords: Sūrah al-Şāffāt; Interpretation of Verses 164–166; 'Ibād al-Mukhlaṣ; Ahl al-Bayt ('a.s.).

* Received 08 September 2025; Received in revised form 16 November 2025; Accepted 01 March 2026; Published online 30 March 2026

Cite this article: Deris, A., & Heydari Mazra'eh-Akhund, M., & Dehghan Mangabadi, B. (2026). A Comparative Study of Exegetical Views on Verses 164–166 of Sūrah al-Şāffāt. *Comparative Interpretation Research*, 12(1), 77-101. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.13687.2500>

Publisher: University of Qom



©The Author(s)

Introduction

Verses 164–166 of Sūrah al-Ṣāffāt (Qur'an 37) are among the Qur'anic passages that have given rise to diverse exegetical opinions concerning the identity of their speaker and the referents of their pronouns. The predominant view among exegetes attributes these verses to the speech of the angels and interprets them as a refutation of the polytheists' claims regarding the angels. In contrast, a number of Shi'i exegetes, drawing upon traditions transmitted from the Ahl al-Bayt (peace be upon them), have applied these verses to the Imams and the divinely appointed successors. Beyond these two major approaches, some exegetes have advanced mystical or universalizing interpretations, extending the referents of the verses to various ontological ranks of existence or to spiritual wayfarers on the path toward God.

Despite the abundance of these interpretations, examination reveals that a considerable portion of the exegetical literature is influenced less by the structure of the surah and the contextual flow of its verses than by the apparent resemblance between verses 164–166 and the oaths that open the surah. Accordingly, the principal question addressed in this study is what meaning these verses assume within the overall structure of Sūrah al-Ṣāffāt and the context of verses 149–182, and to what extent the angel-centered interpretation accords with the thematic development of the Sūrah. The significance of this question lies in the fact that Sūrah al-Ṣāffāt exhibits a clear thematic unity from beginning to end. The Sūrah opens with the proclamation of divine unity (*Tawḥīd*), proceeds to criticize adherence to devils and jinn, clarifies the status of the “sincere servants of God” (*Ibād Allāh al-mukhlāṣīn*), recounts the histories of the prophets and their opponents, and ultimately returns to a critique of polytheistic beliefs. Consequently, determining the place of verses 164–166 within this conceptual framework is essential for understanding the surah's overarching purpose.

The originality of the present study lies in its examination of this issue not merely through the transmission of exegetical opinions and traditions, but through an analysis of the structure of the Sūrah, an investigation of the interrelationship among its verses, and an assessment of its internal coherence. The study adopts a descriptive-analytical method based on the collection and classification of exegetical views, contextual analysis of the relevant verses, and the evaluation of traditions in light of the Qur'an.

Research Findings

A survey of exegetical opinions indicates that the angel-centered interpretation constitutes the dominant view among exegetes. Nevertheless, an analysis of the structure of Sūrah al-Ṣāffāt points to a different conclusion. The structure of the Sūrah demonstrates that two fundamental themes govern its discourse throughout: the affirmation of divine unity and the negation of any partner alongside God, and the necessity of following God's chosen servants rather than jinn and devils.

In the opening section of the Sūrah, following the affirmation of God's oneness, the impotence of the devils and the fate of those who mislead others and their followers are described. Thereafter, the “sincere servants of God” (*Ibād Allāh al-mukhlāṣīn*) are introduced as a distinguished group exempt from the fate of the misguided. The surah then recounts the narratives of Noah, Abraham, Moses, Aaron, Elias, Lot, and Jonah,

emphasizing the salvation of the sincere servants and the destruction of those who opposed them.

An examination of verses 149–182 demonstrates that this section functions as the Sūrah's concluding synthesis and a return to the question of polytheism. God commands the Prophet (PBUH) to dispute with the polytheists and challenge the false attributions they ascribe to Him. Within this context, the verse, "*they have set up a kinship between Him and the jinn*" (37:158), occupies a pivotal position, for it demonstrates that the principal concern of this section is the exposure of the polytheists' allegiance to jinn and devils.

Furthermore, the connection of verses 164–166 with verses 167–169, in which the polytheists express the wish that they might be among the sincere servants of God, as well as with verses 171–182, which speak of the divine messengers, God's support for them, and His peace upon the messengers, indicates that the focus of the discourse remains the sincere servants of God. Moreover, a comparison between verses 164–166 and the oaths at the beginning of the Sūrah reveals a semantic correspondence between *al-şāffāt şaffan*, *al-zājirāt zajran*, and *al-tāliyāt dhikran* and the characteristics described in these verses.

Conclusion

An examination of the structure of Sūrah al-Şāffāt, together with an analysis of the context of verses 149–182 and a critical evaluation of exegetical opinions, demonstrates that the prevalent angel-centered interpretation of verses 164–166 is not fully consistent with the overall coherence of the Sūrah. By contrast, contextual and structural evidence indicates that these verses are intended to elucidate the status and characteristics of the "sincere servants of God" (*ibād Allāh al-mukhlaṣīn*), who constitute the axis of divine guidance throughout the Sūrah and stand in contrast to the followers of jinn and devils.

Accordingly, the verses under discussion may be understood as a description of the prophets and the Ahl al-Bayt (peace be upon them) within the conceptual framework of the sincere servants (*Ibād al-mukhlaṣ*). In addition to being more consistent with the structure and overarching purpose of the Sūrah, this interpretation accords with the exegetical traditions transmitted from the Ahl al-Bayt (peace be upon them). It further suggests that one of the principal aims of these verses is to present the authentic model of divine guidance and to emphasize adherence to God's sincere servants.

References

- Fayḍ al-Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā. (1373 SH). *Tafsīr al-Şāfi*. Maktabat al-Şadr. [In Arabic].
- Ibn Abī Ḥātim, 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur'ān al-Aẓīm*. Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic].
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1374 SH). *Tafsīr-i Nemūneh*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian].
- Qummī, 'Alī ibn Ibrāhīm. (1404 AH). *Tafsīr al-Qummī*. Dār al-Kitāb. [In Arabic].

- Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad. (2008). *Tafsīr al-Qur'ān al-‘Aẓīm*. Dār al-Kitāb al-Thaqāfī. [In Arabic].
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1422 AH). *Jāmi‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic].
- Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn. (1352 SH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Mu‘assasat al-A‘lamī lil-Maṭbū‘āt. [In Arabic].
- Ṭabrisī, Faḍl ibn al-Ḥasan. (1408 AH). *Majma‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic].
- Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic].
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic].

بررسی تطبیقی آرای مفسران درباره آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ سوره صافات *

علی دریس^۱ ، محمدعلی حیدری مزرعه آخوند^۲  و بمانعلی دهقان منگابادی^۳ 

۱. دانشجوی دکتری، رشته تفسیر تطبیقی دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: Ali.deris1400@gmail.com

۲. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: heydari@yazd.ac.ir

۳. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: badehghan@yazd.ac.ir

چکیده

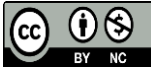
اکثر مفسران، آیات آغازین سوره صافات «وَالصَّافَّاتِ صَفًّا * فَالْزَّاجِرَاتِ زَجْرًا * فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا» را ناظر به فرشتگان دانسته‌اند و این پیش‌فرض سبب شده است که سه آیه از بخش پایانی این سوره «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (صافات/۱۶۶-۱۶۴) نیز در بیشتر تفاسیر به عنوان سخن فرشتگان تفسیر شود. در برابر این برداشت غالب، گروهی اندک آیات ۱۶۴-۱۶۶ را به پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) نسبت داده و برخی دیگر، آیات را ناظر به صفوف نماز جماعت تفسیر کرده و گروه چهارم نیز معنا را تعمیم داده و آیات را ناظر به مراتب سلوک انسانی و یا نقش همه مخلوقات در جهان هستی تفسیر کرده‌اند. از این رو، پژوهش حاضر از جهت حل اختلاف مفسران و تبیین جایگاه اهل بیت (ع) در قرآن، ضرورت دارد. بر این اساس، مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی، آرای ۳۳۰ مفسر اعم از شیعه و اهل سنت را در مورد آیات ۱۶۴-۱۶۶ گردآوری و در پرتو تحلیل ساختار سوره صافات و سیاق آیات ۱۸۲-۱۴۹ ارزیابی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ساختار معنایی و محتوایی سوره، گوینده این سه آیه را پیامبر اکرم (ص) معرفی می‌کند که در مقام معرفی جایگاه و منزلت «عباد مخلص» سخن می‌گوید؛ نتیجه‌ای که با هدف کلی سوره هماهنگ است و می‌تواند راه‌گشای حل بخشی از اختلافات تفسیری باشد.

کلیدواژگان: اهل بیت (ع)، تفسیر آیات ۱۶۴-۱۶۶، سوره صافات، عباد مخلص.

مقاله پژوهشی



* دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵ | پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۰ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

استناد: دریس، علی؛ حیدری مزرعه آخوند، محمدعلی؛ و دهقان منگابادی، بمانعلی. (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی آرای مفسران در باره آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ سوره صافات، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۱)، ۷۷-۱۰۱. https://doi.org/10.22091/ptt.2025.13687.2500	 ناشر: دانشگاه قم
--	---

© نویسنده(ها)

طرح مسئله

در مطالعات تفسیری؛ تحلیل آیات در بستر سیاق و پیوندهای درون‌متنی، از مهمترین راه‌های دستیابی به معنای دقیق قرآن به‌شمار می‌آید. توجه به سیاق و انسجام ساختاری سوره‌ها، به مفسر این امکان را می‌دهد که هر آیه را در بستر معنایی خود تحلیل کرده و از برداشت‌های منفصل یا متناقض با هدف کلی سوره پرهیز نماید. سوره «صافات» به‌ویژه در بخش پایانی (آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲)، با طرح جدال با پندارهای مشرکان و بیان جایگاه بندگان خاص الهی، زمینه‌ای مناسب برای بررسی نقش سیاق در تفسیر آیات فراهم می‌آورد.

در میان این آیات، سه آیه «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (صافات/۱۶۴-۱۶۶) جایگاه ویژه‌ای دارند زیرا در طول تاریخ تفسیر، برداشت‌های گوناگون و گاه متعارضی درباره آنها ارائه شده‌است. در این پژوهش، مجموعاً دیدگاه‌های ۳۳۰ مفسر مورد بررسی قرار گرفت. از میان این تعداد، ۱۱۳ مفسر به تفسیر آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ سوره صافات پرداخته‌اند و از کنار این آیات گذشته‌اند (تستری، ۱۴۲۳ق؛ عیاشی، ۱۳۸۰ق؛ شنقیطی، ۱۴۲۷ق؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا). همچنین اگرچه ۳ مفسر به این آیات توجه داشته‌اند اما سخن خود را در قالب احتمال و گمان مطرح کرده و رای نهایی و قطعی ارائه نکرده‌اند (ماوردی، بی‌تا: ج ۵/ص ۷۲؛ سلمی، ۱۴۲۱ق: ج ۲/ص ۱۸۲؛ ابن فورک، ۱۴۳۰ق: ج ۲/ص ۲۶۲).

در میان مفسرانی که به تفسیر این آیات پرداخته‌اند، دیدگاه‌ها متفاوت است. غالب مفسران این آیات را گفتار فرشتگان دانسته‌اند که در مقام دفاع از توحید سخن می‌گویند. برخی آن را ناظر به مقام پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) تفسیر کرده‌اند و شماری دیگر، آیات را به صف‌کشیدن در نماز و برخی دیدگاهی تعمیمی مطرح کرده و معنای آیات را به مراتب سلوک بشری و نقش موجودات و کائنات در جهان هستی گسترش داده‌اند. این گستره دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که تعیین‌گوینده آیات و مقصود اصلی آنها نیازمند رویکردی روشنمند است. از این‌رو، پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، در پی آن است که با تحلیل سیاق آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ و مقایسه آرای مفسران، دیدگاه هماهنگ‌تر با متن سوره را شناسایی کند. بنابراین پرسش بنیادین این پژوهش عبارتست از: براساس بررسی سیاق آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ و انسجام ساختاری سوره صافات، کدام رای تفسیری در تعیین‌گوینده آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ از اعتبار بیشتری برخوردار است؟

با پاسخ به این پرسش، انتظار می‌رود علاوه بر شفاف‌سازی مفهوم آیات مورد بحث، بخشی از اختلافات مفسران نیز در پرتو تحلیل ساختاری قرآن کریم روشن گردد.

پیشینه پژوهش

بررسی منابع کتابخانه‌ای و جستجوی بانک‌های اطلاعاتی نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌های متعددی به تحلیل برخی آیات سوره صافات پرداخته‌اند. با این حال، این مطالعات عمدتاً متمرکز بر آیات خاص یا

موضوعات جزئی بوده و به صورت مستقل و جامع به تحلیل پیوسته سیاق آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ این سوره توجه نکرده‌اند. همچنین در میان آثار موجود، پژوهشی که به طور اختصاصی به تفسیر و تحلیل آیات «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» با رویکرد سیاق پژوهی و تطبیق آرای مفسران بپردازد، یافت نشد. این خلا علمی، ضرورت انجام پژوهش حاضر را دوچندان می‌سازد.

تحلیل و بررسی دیدگاه مفسران

آنچه در ادامه خواهد آمد، مرور و تحلیل دیدگاه‌های مفسران درباره آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ سوره صافات است. در این بخش، ابتدا آرای موجود دسته‌بندی می‌شود سپس مبانی استدلالی هر دیدگاه تبیین و درنهایت، این آرا براساس سیاق آیات و انسجام ساختاری سوره صافات ارزیابی می‌گردد.

فرشتگان

بخش قابل توجهی از مفسران، آیات «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» (صافات/۱۶۴)، «وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ» (صافات/۱۶۵) و «وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (صافات/۱۶۶) را گفتار فرشتگان دانسته‌اند که در مقام دفاع از توحید و نفی نسبت‌های مشرکانه درباره آنان بیان شده‌است. در بررسی انجام‌شده بر آرای ۳۳۰ مفسر، ۱۹۳ مفسر - از میان مفسران شیعه و اهل سنت در دوره‌های گوناگون - این آیات را از زبان ملائکه دانسته‌اند، در برابر پندار مشرکان که فرشتگان را دختران خدا معرفی می‌کردند. نظر به فراوانی مفسرانی که این برداشت را ترجیح داده‌اند، ساماندهی آرای آنان به تفکیک دوره‌های تاریخی (متقدم، میانه و متأخر) ضروری است. نمونه‌های شاخص عبارتند از:

الف) مفسران متقدم (از آغاز تفسیر تا قرن ۵ قمری): دینوری، ۱۴۲۴ق: ج ۲، ص ۲۲۴؛ طبری، ۱۴۲۲ق: ج ۱۹، ص ۶۵۰-۶۵۵؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق: ج ۱۰، ص ۳۲۳۲؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق: ج ۳، ص ۱۵۵؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ق: ج ۸، ص ۵۹۳؛ طبرانی، ۲۰۰۸م: ج ۵، ص ۳۲۶؛ ابن ابی زینب، ۱۴۲۳ق: ج ۴، ص ۷۷؛ طوسی، بی تا: ج ۸، ص ۵۳۵.

ب) مفسران میانه (از قرن ۶ قمری تا ۹ قمری): طبرسی، ۱۴۰۸ق: ج ۸/ص ۷۲۰؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق: ج ۸/ص ۱۷۲؛ بغوی، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ص ۵۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ج ۲۶، ص ۳۶۲؛ ثعالبی، ۱۴۱۸ق: ج ۵، ص ۵۱.

ج) مفسران متأخر (از قرن ۱۰ قمری به بعد): کاشانی، ۱۳۳۶: ج ۸، ص ۲۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق: ج ۱۲، ص ۱۴۶؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق: ج ۲۳، ص ۹۷؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق: ج ۶، ص ۳۶۰؛ طباطبایی، ۱۳۵۲: ج ۱۷، ص ۱۷۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۱۹، ص ۱۸۲.

زمخشری سیاق آیات را پیوسته با آیه «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ» دانسته و تاکید می‌کند که از این آیه تا «وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» سخن فرشتگان است که با تنزیه خداوند، خود را از نسبت‌های مشرکان مبرا می‌سازند (زمخشری، ۱۴۰۷ق: ج ۴، ص ۶۶).

علامه طباطبایی نیز در المیزان این آیات را گفتار ملائکه می‌داند و رای مخالف یعنی تفسیر این آیات به سخن پیامبر (ص) درباره خود و مومنان را «مبتنی بر تکلف» و ناسازگار با سیاق می‌شمارد. به نظر وی، فضای سوره در رد نسبت‌های مشرکان به فرشتگان است و تفسیر انسان‌محور، با این انسجام معنایی همخوانی ندارد (طباطبایی، ۱۳۵۲: ج ۱۷، ص ۱۷۵).

برای تایید این برداشت، برخی مفسران به خطبه ۹۱ نهج البلاغه استناد کرده‌اند که در آن امام علی (ع) اوصاف گروه‌هایی از ملائکه را با تعبیراتی همسان قرآن ذکر کرده‌است: «مِنْهُمْ سُجُودٌ لَا يَرْكَعُونَ، وَرُكُوعٌ لَا يَنْتَضِبُونَ، وَصَافُونَ لَا يَتَزَايَلُونَ، وَمُسَبِّحُونَ لَا يَسْأَمُونَ» (قرشی بنابی، ۱۳۷۷ش: ج ۹، ص ۱۸۹). تکرار واژگان «صافون» و «مسبحون» در این خطبه برای بسیاری از مفسران موید آن است که آیات مورد بحث در وصف طاعت، نظم و تسبیح بی‌وقفه فرشتگان نازل شده‌است.

اهل بیت (ع)

در میان مفسران، گروه اندکی آیات «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (صافات/ ۱۶۶-۱۶۴) را به اهل بیت پیامبر (ص) تطبیق داده‌اند. مستند اصلی این دیدگاه، مجموعه‌ای از روایات تفسیری منقول از امامان معصوم (ع) است که در منابعی چون تفسیر قمی، تفسیر فرات کوفی و تاویل الایات الظاهره نقل شده‌اند. از جمله در تفسیر قمی از امام صادق (ع) آمده‌است که این آیات درباره امامان و اوصیای پیامبر (ص) نازل شده‌است (قمی، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ص ۲۲۸-۲۲۷). در روایتی دیگر، امام صادق (ع) خطاب به شهاب می‌فرماید: «ما خاندان پیامبر پیش از آمدن به دنیا، انوار صف‌کشیده‌ای پیرامون عرش الهی بودیم که خدا را تسبیح می‌کردیم... بنابراین ما ایم که مصداق آیات "وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَوَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ" هستیم» (قمی، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ص ۲۲۸). در تفسیر فرات کوفی نیز مشابه همین مضمون از امام صادق (ع) نقل شده‌است: «نَزَلَتْ فِي الْأَيْمَةِ وَ الْأَوْصِيَاءِ مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ (ص)» (کوفی، ۱۴۱۰ق: ص ۳۵۶). همچنین در تاویل الایات الظاهره، امیرالمومنین (ع)، اهل بیت (ع) را به انوار صف‌کشیده‌ای پیرامون عرش تشبیه کرده که تسبیح آنان الهام‌بخش فرشتگان و اهل زمین است: «كُنَّا أَثْوَاراً حَوْلَ الْعَرْشِ، فَسَبَّحْنَا، فَسَبَّحَتِ الْمَلَائِكَةُ... فَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ، وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ص ۴۸۸-۴۸۷). لازم به ذکر است که این دسته از مفسران برای ترجیح این رای عمدتاً به روایات استناد کرده‌اند و از تحلیل سیاق یا انسجام درونی آیات بهره نگرفته و دلیل قرآنی مطرح نکرده‌اند.

برخی مفسران شیعه همچون فیض کاشانی با نقل این روایات، تفسیر آیات بر اهل بیت (ع) را به صورت احتمالی بیان کرده و در عین حال تفسیر فرشته محور آیات را نیز رد نکرده است (فیض کاشانی، ۱۳۷۳ ش: ج ۴، ص ۲۸۶). شاه عبدالعظیم نیز ظاهر آیه را ناظر به ملائکه دانسته و روایت قمی از امام صادق (ع) را در شان اهل بیت (ع) به عنوان وجه ثانوی ذکر کرده است (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳ ش: ج ۱۱، ص ۱۶۷).

افزون بر این، برخی مفسران مانند بحرانی در البرهان و حویزی در نورالثقلین هر دو دسته روایت - مربوط به ملائکه و اهل بیت (ع) - را ذیل این آیات نقل کرده اند بدون آنکه میان آنها داوری نهایی انجام دهند (بحرانی، ۱۴۱۵ ق: ج ۴، ص ۶۳۳؛ حویزی، ۱۴۱۵ ق: ج ۴، ص ۴۳۹).

صف کشیدن در نماز

تنها سه مفسر، آیه «وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ» (صافات/۱۶۵) را به صفوف نماز جماعت مسلمانان تطبیق داده اند و آن را ناظر به ضرورت نظم در عبادت جمعی دانسته اند (سیوطی، ۱۴۲۸ ق: ص ۲۱۹-۲۲۰؛ ابن رجب حنبلی، ۱۴۲۲ ق: ج ۲، ص ۱۴۶؛ عبدالغنی، ۱۴۱۳ ق: ص ۲۹۳-۲۹۲). این برداشت بر روایات مربوط به آداب نماز تکیه کرده و تحلیل مستقلی از سیاق آیات سوره ارائه نمی کند.

تفسیر مبتنی بر تعمیم آیات

برخی مفسران، آیات مورد بحث را فراتر از فرشتگان یا رسولان دانسته و آن را به مراتب موجودات دیگر به ویژه سالکان انسانی، تعمیم داده اند. روزبهان بقلی و نجم الدین کبری ضمن پذیرش تفسیر آیات درباره فرشتگان، «مقام معلوم» و «صافون» را به منازل سلوکی انسان نیز گسترش داده اند و حتی دستیابی سالک به مراتبی برتر از فرشتگان را ممکن دانسته اند (روزبهان بقلی، ۲۰۰۸ م: ج ۳، ص ۱۸۲-۱۸۳؛ نجم الدین کبری، ۲۰۰۹ م: ج ۵، ص ۱۷۵-۱۷۶). ابراهیم عاملی نیز این آیات را در چارچوب مقامات قرب الهی انسانها تفسیر کرده است (عاملی، ۱۳۵۹ ش: ج ۷، ص ۳۰۵-۳۰۶). مهائمی با رویکردی عام تر، مصادیق آیات را شامل ملائکه، جن و انس دانسته است (مهائمی، ۱۴۳۲ ق: ج ۳، ص ۱۱۶).

وجه مشترک این آرا، گشودن معنای آیات به طیف وسیعی از موجودات و سالکان است؛ با این تفاوت که تحلیل آنان بیشتر بر پایه مبانی عرفانی و الهامی است تا استناد به سیاق قرآنی داشته باشد.

تمام کائنات اعم از موجودات زنده و جمادات

گروهی از مفسران، شمول آیات ۱۶۴-۱۶۶ صافات را فراتر از ملائکه، جن و انسان دانسته و آن را ناظر به همه مخلوقات حتی جمادات، تفسیر کرده اند. به باور آنان، «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» بیانگر اصل نظام مند آفرینش است که در آن، هر موجود جایگاه و نقش معینی دارد و «صفوف» و «تسبیح» نیز نماد هماهنگی و پرستش عام

عالم هستی است (زین، ۱۴۲۵ق: ج ۳، ص ۴۵۴-۴۵۵؛ عربی، ۱۴۲۶ق: ج ۲، ص ۸۸۷-۸۸۸؛ بهجت‌پور، ۱۳۹۰ش: ج ۶، ص ۵۳۴).

این رویکرد با نگرش فلسفی - الهیاتی به هستی، آیات را قانونی عام در کل نظام خلقت معرفی می‌کند. با این حال، نقد اصلی به آن، غفلت از سیاق آیات سوره صافات و هدف محوری آن (ردّ پندارهای مشرکان درباره فرشتگان) است؛ امری که موجب تعمیم کلی و گسست معنایی از متن سوره شده است.

تحلیل و بررسی ساختاری و سیاقی آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ در سوره صافات

برای دستیابی به تفسیر صحیح و دقیق آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ سوره صافات، ضروری است که این آیات در بستر ساختار کلی سوره و ارتباط درونی آن با دیگر بخش‌ها تحلیل شود تا محورهای اصلی، پیوند موضوعی و جریان معنایی آن آشکار گردد. سپس بایستی آیات مورد بحث را در سیاق مستقیم خود یعنی مجموعه آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ مورد بررسی قرار داد تا با توجه به نظم گفتار، چینش عبارات و ارتباط مفهومی میان آیات پیشین و پسین، گوینده و مخاطب این آیات به درستی شناسایی شود.

تحلیل و بررسی ساختار سوره صافات

بررسی ساختاری سوره نه تنها فهم موضوعی سوره را آسان‌تر می‌سازد بلکه زمینه دستیابی به تفسیری صحیح، منسجم و نزدیک‌تر به مقصود الهی را فراهم می‌آورد.

بررسی بخش اول از ساختار سوره

سوره صافات با سه سوگند آغاز می‌شود: «وَالصَّافَّاتِ صَفًّا * فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا * فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا» (صافات/۱-۳) و در پاسخ به این سوگندها، محور اصلی سوره را در جمله‌ای موجز و بنیادین تبیین می‌فرماید: «إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ» (صافات/۴). به نظر می‌رسد همین گزاره، چارچوب کلی سوره یعنی اثبات یگانگی خداوند به عنوان خالق و پروردگار آسمان‌ها و زمین و رد هرگونه باور باطل مشرکان درباره ذات الهی را ترسیم می‌نماید.

در ادامه، سوره به مخالفت معاندان عصر نزول با پیامبر (ص) اشاره می‌کند. آنان به جای پرستش خدای یکتا، به جن (شیاطین) روی آورده بودند. خداوند در مقام احتجاج بیان می‌دارد که حتی شیاطین که از نظر خلقت، توانمندی و قدرت برتر از انسان‌ها هستند، قادر به دستیابی به هدف خود در استراق سمع از عالم بالا نبوده‌اند: «لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذَّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ» (صافات/۸). حال چگونه ممکن است انسان‌هایی که نسبت به شیاطین ضعیف‌تر و از گل چسبناک آفریده شده‌اند، در برابر اراده الهی ایستادگی کنند؟ «فَاسْتَفْتِهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ» (۱۱). با این حال، مشرکان دعوت پیامبر را «سحر آشکار» می‌خواندند (صافات/۱۵-۱۲).

سپس در ادامه سوره، وقوع ناگهانی قیامت یادآور می‌شود: «فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ* وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ» (صافات/۱۹ و ۲۰). آنان در آن روز همراه با همان شیاطینی که پرستش می‌کردند، محشور خواهند شد: «أَحْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ أَزْوَاجَهُمْ وَ مَا كَانُوا يَعْبُدُونَ* مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ» (صافات/۲۲ و ۲۳).

در این صحنه، از آنان پرسیده می‌شود که چرا یکدیگر را یاری نمی‌کنید: «مَا لَكُمْ لَا تَنْصَرُونَ» (۲۵). مشرکان نیز مسئولیت این گمراهی و سرنوشت بد را به دوش معبودان خود می‌گذاشتند: «قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ» (۲۸). شیاطین نیز در پاسخ، مسئولیت گمراهی را بر دوش خودشان نمی‌گذارند بلکه در جواب پیروان خود می‌گویند: «قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ* وَ مَا كَانْ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَآغِيَةً» (۲۹ و ۳۰) سپس آنان اعتراف می‌کنند که خود نیز گمراه بوده‌اند و وعده عذاب الهی بر ایشان محقق شده‌است: «فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَاتُقُونَ* فَأَعْوَيْنَاكُمُ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ» (۳۱ و ۳۲). در نتیجه هم گمراه‌کنندگان و هم پیروانشان، در عذاب مشترک خواهند بود: «فَإِنَّهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ» (۳۳).

سرانجام علت اصلی این سرنوشت تلخ را چنین بیان می‌کند که هرگاه به آنان گفته می‌شد که پروردگاری جز خداوند یکتا نیست، با تکبر روی می‌گرداندند: «إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ» (۳۵).

پس از بیان سرنوشت شوم مشرکان و گمراه‌کنندگان، آیات ۳۸ و ۳۹ با لحنی قطعی عاقبت آنان را چنین توصیف می‌کند: «إِنَّكُمْ لَذَاتُقُو الْعَذَابِ الْأَلِيمِ* وَ مَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (۳۸ و ۳۹).

عباد مخلص و قانون مجازات متناسب با عمل

خداوند با بیان آیه: «وَ مَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (۳۹) اصل «مجازات متناسب با عمل» را در مورد گناهکاران تثبیت می‌کند. اما بلافاصله، تقابل معنایی مهمی در آیه ۴۰ شکل می‌گیرد و می‌فرماید: «إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (۴۰). در این جا، «عباد مخلص» به عنوان استثنایی از قانون پیش گفته مطرح می‌شوند؛ کسانی که پاداششان براساس معیار صرف «عمل در برابر جزا» تعیین نمی‌شود تا این امر برای ما قابل استنباط باشد که پاداش عباد مخلص علاوه بر اینکه «بغیر حساب» است؛ در ادامه می‌افزاید که آنان از «رزق معلوم» نیز بهره‌مند هستند: «أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ» (۴۱). سپس با ترسیم صحنه‌های بهشتی، جایگاه ممتاز این گروه را در نعمت‌ها و اکرام الهی توصیف می‌کند (صافات/۴۹-۴۲).

اهل بیت (ع) اصلی‌ترین مصادیق عباد مخلص در فضای سوره صافات

با توجه به سیاق سوره و فضای نزول، می‌توان استنباط کرد که مراد از «عباد مخلص» در این آیات، پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت علیهم السلام هستند زیرا:

اولا: مخاطبان اصلی سوره، مشرکان عصر نزول می‌باشند و در میان جامعه آن روز، جز پیامبر و خاندان طاهرش مصداق کامل «عباد مخلص» وجود نداشت.

ثانیا: توصیف نعمت‌ها در این آیات، شباهت چشمگیری به اوصاف «ابرار» در سوره انسان دارد؛ جاییکه طبق اجماع مفسران شیعه، مقصود از «ابرار»، اهل بیت علیهم السلام هستند.

مومن نجات‌یافته از گزند ضلالت

پس از بیان جایگاه ممتاز «عباد مخلص» در بهشت، سوره صافات با روایت تمثیلی، مومنی را معرفی می‌کند که خود از «عباد مخلص» نبود اما به رسالت پیامبر و جایگاه آنان ایمان داشت و به واسطه این ایمان به مقامی والا در بهشت دست یافت (صافات/۵۱-۵۷). گفتگوی این مومن نشان می‌دهد که او در زندگی دنیوی نزدیک بود تحت تاثیر «قرین» گمراهش که منکر معاد و روز جزا بود، قرار گیرد و دچار هلاکت معنوی شود اما «نعمت رب» او را از این سرنوشت نجات داد «وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ» (۵۷) که «نِعْمَةُ رَبِّي» می‌تواند اشاره به هدایت الهی و ایمان به رسول و عباد مخلص داشته باشد.

لازم به ذکر است که واژه «المحضرین» (۵۷) با بخش‌های دیگر سوره ارتباط معنایی دارد و در آیه ۱۵۸ نیز تکرار شده است «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نِجَالًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ» که نشان می‌دهد «محضرین» به معنای «حاضرشدگان در عذاب» است. این پیوند با آیات آغازین سوره، روشن می‌سازد که گمراه‌کنندگان - اعم از جن و شیاطین - با علم به لزوم عذاب، انسان‌ها را به گمراهی کشانده‌اند (صافات/۳۲-۳۱). بنابراین داستان این مومن نجات‌یافته نمونه‌ای عینی برای هشدار به مخالفان و گمراهان است تا این امر را گوشزد نماید که ایمان به پیامبر و «عباد مخلص» موجب رستگاری می‌شود درحالی‌که انکار و تبعیت از گمراه‌کنندگان به سرنوشت «محضرین» می‌انجامد.

رستگاری در پیروی از عباد مخلص

پس از بیان ماجرای مومن نجات‌یافته، سوره صافات در آیات ۶۰ و ۶۱ نتیجه‌گیری می‌کند: «إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ * لِمَثَلٍ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ».

در این عبارت، «هذا» به همان نجات و جایگاه رفیعی اشاره دارد که مومن مزبور به سبب ایمان و پیروی از «عباد مخلص» به آن دست یافته‌است. تعبیر «الفوز العظيم» در این سیاق، تنها به معنای رهایی از عذاب نیست بلکه دلالت بر وصول به نعمتی دارد که بالاترین مرتبه سعادت اخروی محسوب می‌شود.

سرنوشت مخالفان عباد مخلص

پس از تصویر مومن نجات‌یافته، سوره صافات وضعیت اسفناک گمراهان و مخالفان عباد مخلص را ترسیم می‌کند (صافات/۶۸-۶۲). «شجره زقوم» در این آیات نماد عذاب و خواری نهایی کسانی است که بندگی خدا

را رها کرده و در پیروی از هواهای نفسانی و وسوسه‌های شیطانی پافشاری کرده‌اند سپس علت بنیادین این انحراف، تقلید کورکورانه از گذشتگان و پیروی از گمراهان پیشین معرفی شده‌است: «إِنَّهُمْ أَفَّوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ * فَهُمْ عَلَى آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ * وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأُولَئِينَ» (صافات/۷۱-۶۹).

بررسی بخش دوم از ساختار سوره: اشاره به سرنوشت مخالفان عباد مخلص در طول تاریخ

در ادامه، خداوند با اشاره به تاریخ انبیا تاکید می‌کند که در برابر هر امتی رسولانی برای انذار و هدایت فرستاده شد و سرنوشت آنان که تکذیب کردند، جز هلاکت و عذاب نبوده‌است. تنها گروهی که از این قاعده مستثنی بودند، عباد مخلص هستند: «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ * فَاَنْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرِينَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (۷۴-۷۲). شایان توجه است که در این سیاق، تعبیر «عباد مخلص» دامنه‌ای عام‌تر از اهل بیت پیامبر (ص) دارد و به پیامبران و رسولان پیشین نیز اطلاق می‌شود. این نکته نشان می‌دهد که مفهوم «عباد مخلص» در سوره صافات، لایه‌های معنایی متعددی دارد و براساس قرائن سیاقی، می‌تواند هم مصداق خاص (اهل بیت در عصر نزول) و هم مصادیق عام‌تر (انبیای پیشین) داشته باشد.

نکته قابل تامل آن است که پس از ذکر ماجرای هر پیامبر - به جز لوط و یونس - خداوند بر آن پیامبر «سلام» می‌فرستد: «سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ» (۷۹)، «سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ» (۱۰۹)، «سَلَامٌ عَلَى مُوسَى وَ هَارُونَ» (۱۲۰)، «سَلَامٌ عَلَى إِيْلْيَاسِينَ» (۱۳۰).

این سلام الهی، نه فقط یک عبارت تکریمی بلکه نشانه‌ای از مقام ویژه و جایگاه بی‌بدیل این پیامبران در عالم هستی و در میان انسان‌هاست.

محور محتوایی سوره از آغاز تا آیه ۱۴۸

با توجه به تحلیل ساختاری سوره صافات، می‌توان دریافت که آیات یادشده - از آغاز سوره تا آیه ۱۴۸ - از انسجام کامل و پیوستگی معنایی برخوردارند. ساختار سوره به گونه‌ای است که تمامی این آیات در خدمت یک هدف واحد قرار گرفته‌اند: هشدار به مشرکان و مخالفان عصر نزول که خداوند یکتاست و تنها از عباد مخلص پیروی کنید.

در این چارچوب، بیان سرگذشت اقوام گذشته و سرنوشت تلخ آنان - از جمله قوم نوح، ابراهیم، موسی و هارون، الیاس، لوط و یونس - صرفاً یک روایت تاریخی نیست بلکه بخشی از راهبرد بلاغی سوره برای تنبیه و عبرت‌آموزی مخاطبان اصلی است. این اقوام به سبب تکذیب رسولان الهی و روی‌گردانی از بندگان مخلص خدا دچار عذاب و نابودی شدند.

بدین ترتیب، یکی از اصلی‌ترین مباحث سوره تا این بخش، مقابله با شرک و پرستش معبودانی غیر از خدای یکتا است؛ معبودانی که از جنس شیاطین و جن هستند. در مقابل، سوره بر این حقیقت تاکید می‌کند که تنها راه

هدایت و رستگاری، پیروی از رسولان الهی و عباد مخلص است؛ بندگانی که به اخلاص مطلق رسیده‌اند و از هرگونه سلطه شیطان و هوای نفس مبرا هستند.

بررسی بخش پایانی و نقش آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ در ساختار کلی سوره صافات

پایان سوره که آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ را دربر می‌گیرد، در حکم حلقه تکمیل‌کننده نظام استدلالی آن است. این فراز، به‌عنوان نتیجه و جمع‌بندی، با لحن جدلی و استیضاحی، باورهای باطل مشرکان را یادآور می‌شود و ریشه اصلی شرک ایشان را آشکار می‌سازد. این ریشه همان پیروی و نسبت‌دادن به جن و شیاطین است که در سراسر سوره به‌طور مستقیم و غیرمستقیم با آن مقابله شده‌بود.

این بخش، ضمن اشاره گذرا به برخی پندارهای فرعی مخالفان، چهره مثبت و معیار حق را نیز معرفی می‌کند و در پایان، با سه آیه توحیدی و نبوی، کل منظومه سوره را به نقطه آغاز خود یعنی تنزیه خداوند یکتا و سلام بر رسولان باز می‌گرداند.

در ادامه به بررسی جزئی این بخش از سوره پرداخته خواهد شد تا آیات مورد بحث در پژوهش حاضر (۱۶۴-۱۶۶) در بستر سیاق مخصوص خود بهتر فهمیده شوند.

تحلیل و بررسی آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ در بستر سیاق آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲

پس از ذکر سرگذشت اقوام پیشین و هشدار به مشرکان، سوره صافات در بخش پایانی خود از آیه ۱۴۹ تا پایان سوره، بار دیگر به موضوع اصلی و محوری خود باز می‌گردد که تبیین انواع شرک و باورهای باطل مشرکان عصر نزول است.

آغاز این بخش با فرمان «فَاسْتَفْتِهِمُ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبُتُونُ» (آیه ۱۴۹) همراه است؛ پرسشی که با رویکرد جدلی و استنکاری، عقیده ناروا و تناقض‌گوی مشرکان را آشکار می‌سازد. آنان از یک سو، فرشتگان را به‌عنوان دختران خدا می‌پنداشتند (۱۵۰ و ۱۵۳) و از سوی دیگر، نسبت پسر داشتن را برای خودشان فضیلت می‌شمردند؛ امری که قرآن آن را هم در بُعد عقیدتی و هم در بُعد منطقی به چالش می‌کشد.

تحلیل آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ با توجه به آیات ۱۴۹ تا ۱۵۸

از دلایل مهمی که تفسیر فرشته‌محور بودن آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ سوره صافات را تضعیف می‌کند، بررسی دقیق آیات ۱۴۹ تا ۱۵۸ است. در این سیاق همانند ساختار کلی سوره، هیچ جایگاهی برای نقش‌آفرینی فرشتگان وجود ندارد.

خداوند پس از نقل نسبت‌های ناروا و سخنان باطلی که مشرکان به او نسبت می‌دادند، پرسش‌های انتقادی خود را چنین مطرح می‌سازد: «فَاسْتَفْتِهِمُ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبُتُونُ* أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ* أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ* وَلَكَ اللَّهُ* إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ* أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ» (صافات/۱۵۳-۱۴۹). در ادامه، مشرکان

به چالش کشیده می‌شوند که بر چه مبنای عقلی چنین نسبت‌هایی را به خدا داده‌اند: «مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ* أَفَلَا تَذَكَّرُونَ* أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ» (۱۵۴-۱۵۶) سپس دلیل نقلی نیز از آنها درخواست می‌کند و می‌فرماید: «فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (۱۵۷).

اما حقیقتی که خداوند در این آیات روشن می‌سازد، این است که نسبت‌های مشرکان در واقع برخاسته از پیروی آنان از جن و شیاطین است نه از فرشتگان: «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسْبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ» (صافات/۱۵۸). این بیان به روشنی نشان می‌دهد که موضوع اصلی این سیاق، پرده‌برداری از حقیقت پرستش مشرکان و پیروی آنان از جن و شیاطین است نه ارتباط با فرشتگان. بنابراین هیچ ضرورتی ندارد که آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ را از زبان ملائکه تلقی کنیم. قرآن در آیه‌ای دیگر نیز این حقیقت را در قیامت آشکار می‌کند که مشرکان در اصل به پرستش جن پرداخته‌اند نه ملائکه: «وَيَوْمَ يُخْشَرُهُمْ جَمِيعًا تَقُولُ لِّلْمَلَائِكَةِ أَهَؤُلَاءِ إِنَّا كُنَّا يَعْبُدُونَكُمْ* قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيِّنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ» (سبأ/۴۰-۴۱).

این همخوانی نشان می‌دهد که سیاق آیات پایانی سوره صافات بر محور پرستش جن و شیاطین استوار است نه ملائکه. از این رو، تفسیر آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ به عنوان سخنان فرشتگان، بافت سوره را دچار گسست معنایی می‌سازد.

رابطه تنگاتنگ آیه ۱۵۸ با سایر بخش‌های سوره و حقانیت عباد مخلص

خداوند در این بخش از سوره به مهمترین جلوه شرک در بافت کلی سوره و اصلی‌ترین مخالفان و مخاطبان سوره صافات می‌پردازد که پیوند و خویشاوندی میان خداوند و «جن» را نسبت می‌دادند: «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسْبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ» (۱۵۸). این ادعای باطل با تاکید بر آگاهی کامل جن از احضارشان در قیامت برای عذاب، بی‌اساس شمرده می‌شود. بدین ترتیب، مضمون این آیه دقیقاً همان باور نادرست و خطرناکی را یادآور می‌شود که در آیات آغازین سوره نیز مطرح شده بود. به عبارت دیگر، خط پرستش جن و شیاطین از آغاز تا انتهای سوره قابل مشاهده است و این نشان می‌دهد که مخالفان اصلی پیامبر (ص) در این سوره کسانی بودند که پیروان جن (شیطان) بودند نه ملائکه:

در آغاز سوره: «وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ...» (صافات/۱۱-۷).

در میانه سوره: «وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ...» (۳۲-۳۰).

در انتهای سوره: «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسْبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ» (۱۵۸).

نکته ظریف قرآنی در وصف عباد مخلص

این بخش از سوره به یکی از کانونی‌ترین جلوه‌های شرک در فضای نزول یعنی پرستش موجوداتی از جنس جن و شیاطین، می‌پردازد و همزمان مضمون بنیادین سوره را برجسته می‌سازد: هر نسبتی به خداوند جز آنچه از سوی

«عباد مخلص» صادر گردد، باطل است. در پیوند میان دو آیه «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ» و «إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» نکته‌ای دقیق نهفته و اغلب از نگاه مفسران پنهان گردیده است و آن، این است که قرآن نمی‌گوید: «إِلَّا مَا يَصِفُ عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (جز آنچه عباد مخلص وصف می‌کنند) بلکه می‌فرماید: «إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» یعنی جز خود عباد مخلص. این تفاوت ظریف، دو لایه معنایی دارد: نخست آنکه تنها سخن و توصیف عباد مخلص در مورد خداوند صحیح و مطابق با حقیقت است و دوم آنکه خود عباد مخلص مظهر صفات الهی هستند یعنی وجودشان آینه‌ای است که حقیقت الهی را منعکس می‌کند.^۱

بدین ترتیب، این تعبیر نه صرفاً استثنایی لفظی بلکه دلالت هستی‌شناختی دارد که جایگاه ویژه عباد مخلص را به‌عنوان آینه تمام‌نمای توحید در گفتار و در وجودشان، آشکار می‌سازد.

رابطه آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ با آیات ۱۵۹ تا ۱۶۳

خداوند در این آیات تأکید می‌فرماید که گفتار و توصیفات «عباد مخلص» عین حقیقت است و تبعیت از آنان ضامن هدایت خواهد بود «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (۱۵۹ و ۱۶۰) و این تأکید، امتداد همان محوری است که از آغاز سوره تا اینجا، بر پیروی از «عباد مخلص» اصرار دارد اما در این بخش با شدت بیشتری مطرح می‌شود: «فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ * مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِتِينَ * إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ» (۱۶۱-۱۶۳).

اکنون طبق مطالب پیش‌گفته و با توجه به پیوند محتوایی و ساختاری میان آیات پایانی و آغازین سوره، می‌توان دریافت که آیات: «وَمَا مَثَلًا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (۱۶۴-۱۶۶) درحقیقت، تعریف و توصیف جایگاه «عباد مخلص» است. این آیات نشان می‌دهد که دلیل حقانیت گفتار آنان، جایگاه ممتازشان نزد خداوند است.

به‌بیان‌دیگر، این سه آیه تصویر روشنی از ماهیت «عباد مخلص» ارائه می‌دهد و این توصیف، مطابق سیاق، از زبان پیامبر (ص) بیان می‌شود. دلیل این انتساب آن است که از آیه ۱۴۹ به بعد، خداوند به پیامبر فرمان می‌دهد که با مخالفان وارد گفتگو و احتجاج شود: «فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبُتُونَ» (۱۴۹).

رابطه آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ با آیات ۱۶۷ تا ۱۶۹

آیات ۱۶۷ تا ۱۶۹ به‌خوبی نشان می‌دهند که موضوع اصلی در این سیاق، نه وصف فرشتگان بلکه «عباد مخلص» است زیرا بلافاصله پس از بیان سه آیه ۱۶۴ تا ۱۶۶، قرآن کریم از دشمنی و حسادت مشرکان نسبت به «عباد مخلص» سخن می‌گوید: «وَإِنْ كَانُوا لَيَقُولُنَّ * لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ * لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (۱۶۷-۱۶۹).

۱. این برداشت، برگرفته از مبانی تفسیری استاد فقید دکتر محمدحسین برومند، دانشیار دانشکده الهیات دانشگاه یزد است که در مباحث تفسیری خود بر آن تأکید داشتند.

بدین ترتیب روشن می‌شود که آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ در مقام توصیف جایگاه وجودی عباد مخلص است. در مقابل، مشرکان به جای پذیرش این حقیقت، بهانه می‌آورند که اگر آنان نیز «ذکر پیشینان» را در اختیار داشتند، در شمار «عباد مخلص» قرار می‌گرفتند: «لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ * لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ» (۱۶۷-۱۶۹). این بیان، به روشنی نشان می‌دهد که محور اصلی نزاع، دشمنی با «عباد مخلص» است نه ملائکه و در این سیاق، فرشتگان اساساً نقشی ایفا نمی‌کنند. از این رو، پیوند ظریف میان این آیات و سرنوشت اقوام انبیا، ساختار سوره را یکپارچه کرده و هشدار الهی را آشکار می‌سازد. چراکه سرنوشت دشمنان «عباد مخلص» همواره هلاکت و محرومیت از هدایت بوده است.

رابطه آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ با آیات ۱۷۰ تا ۱۸۰

یکی از دلایل مهمی که می‌توان براساس آن تاکید کرد، آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ از زبان پیامبر اکرم (ص) بیان شده و در وصف انبیا و اهل بیت (ع) - عباد مخلص - است نه در توصیف فرشتگان، پیوند این آیات با سیاق بعدی سوره است.

خداوند بلافاصله پس از این توصیف، به واکنش سرسختانه مشرکان اشاره کرده و می‌فرماید: «فَكْفُرُوا بِهِ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ» (۱۷۰) و در ادامه تاکید می‌فرماید که پیروزی از آن رسولان من است: «وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ * إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ * وَإِنَّ جُنَدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ» (۱۷۳-۱۷۱). این عبارت نشان می‌دهد که سخنگو در آیات پیشین، همان پیامبری است که با مخالفت مستقیم این گروه مواجه شده است. در ادامه نیز به آن حضرت فرمان داده می‌شود که: «فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ» (۱۷۴) و معنایش آن است که اکنون گفتگو با آنان بی‌ثمر بوده و باید تا زمان معین از رویارویی مستقیم پرهیز شود. سپس آیات بعدی، هم تهدید به عذاب الهی را بیان می‌کند: «وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُصْصَرُونَ * أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ...» (۱۷۹-۱۷۵).

و سرانجام، سوره با این اعلان توحیدی پایان می‌یابد: «سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ» (۱۸۰) که خود تاکید دیگری است بر اینکه هرگونه وصف نادرست نسبت به خداوند جز آنچه از سوی «عباد مخلص» و رسولان الهی بیان می‌شود، باطل و مردود است. این ترتیب آیات، به روشنی جایگاه پیامبر (ص) را به عنوان گوینده آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ تثبیت می‌کند.

رابطه آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ با آیات ۱۸۱ و ۱۸۲

از دیگر شواهدی که نشان می‌دهد آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ در وصف «عباد مخلص» و از زبان پیامبر اکرم (ص) بیان شده‌اند، جمع‌بندی پایانی سوره است. خداوند در انتهای سوره، پس از تاکید بر تنزیه ذات خود از هرگونه وصف باطل، به تمامی رسولان الهی که همان «عباد مخلص» هستند، درود می‌فرستد: «سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ * وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ * وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (۱۸۲-۱۸۰). این چنین، بار دیگر جایگاه رفیع

رسولان را برجسته می‌کند و در پیوند با آیات پیشین، نشان می‌دهد که مقصود از «صَافُونَ» و «مَسْبُحُونَ» در آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶، نه فرشتگان بلکه همان رسولان الهی و بندگان مخلص خداست. بدین ترتیب با این تحلیل، انسجام و پیوند موضوعی سراسر سوره روشن می‌شود. این سوره از آغاز تا سرانجام، بر دو محور اساسی استوار است:

الف- توحید و یکتا بودن خداوند و نفی هرگونه شریک به‌ویژه معبودان دروغین از جنس شیاطین و جنیان.
ب- نجات‌یافتن با پیروی از عباد مخلص و تاکید بر اینکه تنها راه هدایت، تبعیت از رسولان و بندگان مخلص خداست.

دو دستور متفاوت در سیاقی واحد

یکی از دلایل مهم برای استنباط اینکه آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ از زبان پیامبر(ص) و در وصف عباد مخلص بیان شده‌است، این است که در سیاق آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲، خداوند در آیه ۱۴۹ ابتدا به پیامبر دستور می‌دهد که با مشرکان سخن بگوید: «فَاسْتَفْتِهِمْ...» (۱۴۹) سپس هنگامی که مشرکان همچنان به کفر و تکذیب ادامه می‌دهند، خداوند در ادامه به پیامبر فرمان می‌دهد که از آنان روی گرداند: «فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ» (۱۷۴). این سلسله دستورات متضاد-ابتدا خطاب و سپس روی‌گردانی- به وضوح نشان می‌دهد که گوینده آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ خود پیامبر(ص) است.

دلیل قرآنی و عقلی بر رد برداشت فرشته‌محور از آیات مورد بحث

یکی از مهمترین نقدها بر برداشت فرشته‌محور از آیات «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ»، «وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ» و «وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (صافات/۱۶۶-۱۶۴)، ناسازگاری آن با اصول قرآنی و مبانی عقلی است. در قرآن، فرشتگان هرگز در مقام احتجاج با انسان‌ها قرار نمی‌گیرند و گفتگوی آنان با پیامبران همواره در قالب وحی از سوی خداوند است نه سخن و استدلال شخصی. بنابراین نسبت دادن این آیات به فرشتگان از منظر قرآنی قابل دفاع نیست. همچنین از نظر عقلی، اگر این سخنان از فرشتگان بوده و پیامبر صرفاً گزارشگر باشد، استدلال برای مشرکانی که نه قرآن را می‌پذیرند و نه رسالت پیامبر(ص) را معتبر می‌دانند، منطقی نخواهد بود چراکه پذیرش سخن موجودات غیبی مستلزم ایمان به قرآن و پیامبر است درحالی‌که ایمان به غیب از ویژگی‌های متقین است: «ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ*الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ...» (بقره/۴-۲).

برخی ممکن است آیات «وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهُولَاءُ إِنَّا كُنَّا يَعْبُدُونُ* قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيِّنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُّؤْمِنُونَ» (سبأ/۴۱-۴۰) را شاهد آورند اما در این مورد تفاوت اساسی وجود دارد: اولاً اینکه فرشتگان در آن آیات، مخاطب خداوند هستند و در مقام احتجاج با انسان‌ها قرار

ندارند. ثانیاً گفتگو در قیامت رخ می‌دهد نه در بستر نزاع دنیوی. از منظر دنیوی، ابطال عقاید مشرکان باید توسط انسانی هم‌سنخ آنان یعنی پیامبر صورت گیرد نه اینکه توسط موجودات غیبی ناشناخته انجام شود.

پیوند سوگندهای آغازین سوره با اوصاف «عباد مخلص» در آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶

با توجه به تحلیل پیشین که نشان داد آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ در وصف «عباد مخلص» آمده است، نتیجه می‌گیریم که سوگندهای آغازین سوره نیز در حقیقت سوگند به همان گروه است و بیانگر مقام ویژه آنان می‌باشد.

خداوند در ابتدای سوره می‌فرماید: «وَالصَّافَّاتِ صَفًّا * فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا * فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا» (صافات/۱-۳).

مقایسه آیات این پیوند را آشکار می‌سازد:

• هر ۳ آیه ابتدایی سوره ← «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» (۱۶۴)

• «وَالصَّافَّاتِ صَفًّا» (۱) ← «وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ» (۱۶۵)

• «فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا» (۳) ← «وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (۱۶۶)

در توضیح گزینه نخست باید گفت که از نظر معنا آیه «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» (۱۶۴) با سه آیه آغازین «وَالصَّافَّاتِ صَفًّا * فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا * فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا» (صافات/۱-۳) ارتباطی مفهومی دارد زیرا هریک از آیات آغازین، مرتبه و وظیفه‌ای ویژه از خدمت‌گزاران الهی را ترسیم می‌کند و در آیه ۱۶۴ این مراتب با تعبیر جامع «مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» جمع‌بندی می‌شود.

در این میان، آیه دوم سوره یعنی «فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا» (۲) نیز با توصیف «انذارکنندگان» همخوانی دارد زیرا «زَجْرٌ» در لغت به معنای منع و نهی کردن و بازداشتن از انجام کاری است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ج ۶/ص ۶۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۴/ص ۳۱۸؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۶/ص ۴۵۵). علامه طباطبایی نیز بیان می‌کند که واژه «زاجرات» از «زجر» است؛ به این معنا که کسی را با هشدار و تهدید از انجام کاری منصرف کنی (طباطبایی، ۱۳۵۲ش: ج ۱۷، ص ۱۲۰). این معنا با تعبیر «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ» (۷۲) که در همین سوره برای رسولان الهی آمده، هماهنگ است و نشان می‌دهد که این بخش از سوگند نیز بر نقش هدایتی و هشداردهنده «عباد مخلص» دلالت دارد.

دعای امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده، شاهی روشن بر تفسیر «وَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا» به معنای پیامبران و اولیای الهی است. امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده هنگامی که از شیطان یاد می‌شد، به منظور پناه‌بردن به خداوند متعال از دشمنی و نیرنگ‌های شیطان، اینگونه می‌فرماید: «اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا فِي نَظْمِ أَعْدَائِهِ، وَاعْزِلْنَا عَنْ عِدَائِ أَوْلِيَائِهِ، لَا نَطِيعُ لَهُ إِذَا اسْتَهْوَانَا، وَلَا نَسْتَجِيبُ لَهُ إِذَا دَعَانَا، نَأْمُرُ بِمُتَأَوِّثِهِ مَنْ أَطَاعَ أَمْرَنَا، وَنَعْطُ عَنْ مُتَابِعَتِهِ مَنْ اتَّبَعَ زَجْرَنَا» (صحیفه سجاده، دعای ۱۷). به این معنی که: خدایا ما را در صف دشمنان شیطان قرار ده و از شمار دوستان او جدا کن. هنگامی که می‌خواهد ما را به سوی گمراهی بکشاند، او را اطاعت نکنیم و زمانی که ما را فرا می‌خواند، پاسخش

ندهیم. کسانی را که از ما فرمان می‌برند به دشمنی با او فرا می‌خوانیم و کسانی را که از پند و بازدارندگی ما تبعیت می‌کنند، از پیروی او برحذر می‌داریم.

این استعمال دقیقاً همان معنایی را تقویت می‌کند که در تفسیر «وَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا» مطرح شد. لذا تعبیر «زاجرات» مقام کسانی است که با هشدارهای قاطع و اندازهای نافذ، دیگران را از پیروی شیطان و ورود در مسیر گناه باز می‌دارند.

در نتیجه، ساختار سوره از آغاز تا این بخش، بر محور بیان جایگاه ویژه «عباد مخلص» و رسالت توحیدی آنان شکل گرفته و سوگندهای آغازین نه تنها مقدمه‌ای برای اعلان توحید هستند بلکه تأکیدی بر شرافت و مقامی است که این برگزیدگان الهی در عالم هستی دارا می‌باشند.

لفافه‌های قرآنی برای معرفی عباد مخلص

یکی از شیوه‌های بیان قرآن در مواجهه با فضای سیاسی و اجتماعی عصر نزول، استفاده از لفافه و سرپوش در طرح مباحث مهم است. این روش موجب می‌شود که قرآن، از دست‌کاری و تحریف سیاست‌مداران مصون بماند. نمونه بارز این شیوه را می‌توان در سوره صفات مشاهده کرد.

سوگندهای ابتدایی سوره صفات به گونه‌ای بیان شده‌اند که ذهن اغلب مفسران به سمت فرشتگان سوق پیدا کند درحالی‌که هیچ سخنی از فرشتگان در آیات آغازین ذکر نشده است. همین زمینه‌سازی سبب شد که در آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ نیز مفسران به دلیل شباهت معنایی با سوگندهای آغاز سوره، این آیات را وصف ملائکه پندارند.

نکته جالب آن است که در تمام سوره صفات تنها یکبار نام ملائکه آمده (آیه ۱۵۰)؛ آن هم در قالب اعتقاد باطل مشرکان که خداوند بلافاصله آن را رد می‌کند و می‌فرماید شما درحقیقت پیروان جن هستید. با این بیان چگونه می‌توان ملائکه را یکی از محورهای اصلی سوره دانست درحالی‌که ساختار سوره به روشنی نشان می‌دهد که شیطان‌پرستان و کسانی که از جن پیروی می‌کنند، مخالفان اصلی قرآن و پیامبر (ص) در سوره صفات هستند. از این حیث به نظر می‌رسد که خداوند در لفافه‌های بیانی، به گونه‌ای به معرفی «عباد مخلص»-انبیاء و اهل بیت(ع)- پرداخته که اغلب مفسران آن را وصف فرشتگان پنداشته‌اند. در این چارچوب، آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ را می‌توان چنین فهمید:

الف- آیه «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» (۱۶۴) می‌تواند اشاره به جایگاه برگزیدگان الهی-پیامبران و اهل بیت(ع)- باشد، همانگونه که قرآن در وصف رسولان می‌فرماید: «تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ» (بقره/۲۵۳)؛ به این معنا که هریک از رسولان مقام و جایگاه خاص خود را دارد.

ب- واژه «صافون» در آیه «وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ» (۱۶۵) به معنای قرارگرفتن در صفوف پی‌درپی، می‌تواند اشاره به آمدن پیامبران و رسولان، یکی پس از دیگری برای هدایت مردم باشد. همانطور که می‌فرماید: «ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَى

آثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا وَفَقَيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» (حدید/۲۷) و نیز در آیات دیگر در مورد آمدن رسولان یکی پس از دیگری و مخالفت مستمر با آنان می‌فرماید: «وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَفَقَيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ» (بقره/۸۷). لازم به ذکر است که واژه «فقینا» به معنای پی در پی آمدن است. این دیدگاه با ساختار سوره که به ذکر آمدن رسولان پیشین پرداخته، از حضرت نوح(ع) و ابراهیم(ع) گرفته تا رسول خاتم(ص) و اهل بیت(ع) او و مخالفت با آنان ارتباط تنگاتنگ دارد.

ج- در آیه «وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (۱۶۶) تسبیح و ذکر مستمر، یکی از ویژگی‌های برگزیدگان الهی معرفی شده است. همانطور که قرآن در همین سوره صافات درباره حضرت یونس (ع) می‌فرماید: «فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ * لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (صافات/۱۴۳ و ۱۴۴).

بر این اساس، آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ در لفافه بیانگر جایگاه انبیاء و اهل بیت(ع) به عنوان «عباد مخلص» هستند، در برابر کسانی که پیروی از جن را برگزیدند.

استناد به روایات در تایید این دیدگاه

در پایان باید یادآور شد که روایاتی که ذیل دیدگاه دسته دوم از مفسران نقل شده‌اند، در واقع موید همین تفسیر از آیات هستند. از آنجاکه این روایات با دلالت قرآنی آیات مورد بحث هماهنگ هستند، همین موافقت با قرآن برای پذیرش صحت و اعتبار آنها کفایت می‌کند. از این رو، نیازی به ورود تفصیلی در مباحث سندی این روایات نیست؛ چراکه روش این پژوهش بر عرضه روایات بر قرآن استوار بوده است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بررسی سه آیه «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» (صافات/۱۶۶-۱۶۴) و تحلیل انتقادی آرای مفسران، نشان داد که نسبت دادن این آیات به فرشتگان، هرچند دیدگاه غالب در تفاسیر است اما از منظر انسجام ساختاری سوره، سیاق آیات و کارکرد خطابي آنها، کمترین پشتوانه تحلیلی را دارد. تحلیل دقیق سیاق آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ سوره که با فرمان خداوند به پیامبر برای خطاب مستقیم به مشرکان آغاز می‌شود «فَأَسْتَفْتِهِمْ...» (صافات/۱۴۹) و با دستور اعراض از آنان پایان می‌یابد «فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ» (صافات/۱۷۴)، بیانگر آن است که آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ در ادامه همین خطاب و در مقام احتجاج پیامبر(ص) با مشرکان وارد شده است.

نتیجه این بررسی، آن است که آیات ۱۶۴ تا ۱۶۶ بیانگر تبیین جایگاه انبیا و اهل بیت(ع) یعنی «عباد مخلص» از زبان پیامبر(ص) است و نه گفتار فرشتگان. زیرا این برداشت، با هدف اصلی سوره صافات یعنی اثبات توحید، نفی نسبت‌های مشرکان و افشای پیروی آنان از جن و شیاطین «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا...» هماهنگ‌تر

است. افزون‌بر آن، پذیرش دیدگاه فرشته‌محور با دو چالش اساسی روبه‌رو می‌باشد: نخست؛ ناسازگاری با منطق قرآن که فرشتگان را در مقام احتجاج مستقیم با انسان‌ها قرار نمی‌دهد، دوم؛ ناکارآمدی خطابی، زیرا سخنی که از زبان موجودات غیبی نقل شود، برای مخاطبی که اصل وحی و رسالت پیامبر (ص) را انکار می‌کند، حجیت اقناعی ندارد.

بنابراین یافته‌های پژوهش تأکید می‌کند که آیات مورد بحث بر معرفی جایگاه و نقش «عباد مخلص» در نظام هدایت الهی دلالت دارند و این تفسیر از انسجام درون‌سوره‌ای، سازگاری با اهداف کلان سوره و پشتوانه عقلی و کلامی بیشتری برخوردار است. این برداشت همچنین کارکرد تربیتی آیات را برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که از مهمترین اهداف این آیات، هدایت مخاطب به سوی الگوی صحیح تبعیت یعنی پیروی از عباد مخلص است نه تبیین جایگاه فرشتگان. درواقع، آیات با قراردادن پیروی از «عباد مخلص» در برابر پیروی نادرست مشرکان از جن، معیار درست انتخاب الگو در مسیر رستگاری را معرفی می‌کنند.

منابع

نهج البلاغه

صحیفه سجاده

- آلوسی، محمودبن عبدالله. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دارالکتب العلمیه. ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم (ویراست سوم). مکتبه نزار مصطفی‌الباز. ابن‌ابی‌زمین، محمدبن عبدالله. (۱۴۲۴ق). تفسیر ابن‌ابی‌زمین. دارالکتب العلمیه. ابن‌رجب، عبدالرحمن بن احمد. (۱۴۲۲ق). روائع التفسیر. دارالعاصمه. ابن‌شهر آشوب، محمدبن علی. (بی‌تا). متشابه القرآن و مختلفه. بیدار. ابن‌عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰ق). التحریر و التئویر من التفسیر. موسسه التاریخ العربی. ابن‌فورک، محمدبن حسن. (۱۴۳۰ق). تفسیر ابن‌فورک. جامعه أم‌القری. ابن‌منظور، محمدبن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ویراست سوم). بی‌تا. استرآبادی، علی. (۱۴۰۹ق). تاویل الایات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره. موسسه النشر الإسلامی. بحرانی، هاشم‌بن سلیمان. (۱۴۱۵ق). البرهان فی تفسیر القرآن. موسسه البعثه. بهجت‌پور، عبدالکریم. (۱۳۹۰ش). همگام با وحی. موسسه تمهید. تستری، سهل‌بن عبدالله. (۱۴۲۳ق). تفسیر التستری. دارالکتب العلمیه. ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۸ق). الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی. حسینی‌زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بی‌تا. حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین (ویراست چهارم). اسماعیلیان. دینوری، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۴ق). الواضح فی تفسیر القرآن الکریم. دارالکتب العلمیه. روزبهان بقلی، روزبهان بن ابی‌نصر. (۲۰۰۸م). عرائس البیان فی حقائق القرآن. دارالکتب العلمیه. زمخشری، محمودبن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف. دارالکتب العربی. زین، محمد فاروق. (۱۴۲۵ق). بیان النظم فی القرآن الکریم. دارالفکر.

- سلمی، محمد بن حسین. (۱۳۶۹). حقائق التفسیر. مرکز نشر دانشگاهی.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ق). بحر العلوم. بیروت: دارالفکر.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۲۸ق). الإکلیل فی استنباط التنزیل (ویراست سوم). دارالکتب العلمیه.
- شاه عبدالعظیمی، حسین. (۱۳۶۳). تفسیر اثنی عشری. میقات.
- شقیطی، محمد امین. (۱۴۲۷ق). أضواء البیان فی إيضاح القرآن بالقرآن (ویراست سوم). دارالکتب العلمیه.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۵۲). المیزان فی تفسیر القرآن (ویراست سوم). مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸م). تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ویراست دوم). ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۲۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- عاملی، ابراهیم. (۱۳۵۹). تفسیر عاملی. کتابفروشی صدوق.
- عبدالغنی، علی حسن. (۱۴۱۳ق). تفسیر ابن جریر. مکتبه التراث الإسلامی.
- عرابی، محمد غازی. (۱۴۲۶ق). التفسیر الصوفی الفلسفی للقرآن الکریم. دارالبشائر.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی (هاشم رسولی، مصحح). مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). کتاب العین (ویراست دوم). بی تا.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۷۳). تفسیر الصافی (ویراست دوم). مکتبه الصدر.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی (ویراست سوم). دارالکتب.
- کاشانی، فتح الله بن شکر الله. (۱۳۳۶). تفسیر کبیر منهج الصادقین فی إلزام المخالفین، چاپخانه محمد حسن علمی.
- کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ق). تفسیر فرات الکوفی. وزارة الثقافه و الإرشاد الإسلامی.
- ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ق). تأویلات أهل السنه. دارالکتب العلمیه.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). النکت و العیون. دارالکتب العلمیه.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). التفسیر الکاشف. دارالکتب الإسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (ویراست سی و دوم). دارالکتب الإسلامیه.
- مہانمی، علی بن احمد. (۱۴۳۲ق). تبصیر الرحمن و تبصیر المنان. بی تا.
- نجم الدین کبری، احمد بن عمر. (۲۰۰۹م). التأویلات النجمیه فی التفسیر الإشاری الصوفی. دارالکتب العلمیه.

References

- Abū al-Su‘ūd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1983 CE). *Tafsīr Abī al-Su‘ūd*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Abū ‘Ubaydah, Ma‘mar ibn al-Muthannā. (1381 AH). *Majāz al-Qur’ān*. Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
- Ardabīlī, Aḥmad ibn Muḥammad. (n.d.). *Zubdat al-Bayān fī Ahkām al-Qur’ān*. Al-Maktabah al-Ja‘fariyyah li-Ihyā’ al-Āthār al-Ja‘fariyyah. [In Arabic]
- ‘Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas‘ūd. (1380 AH). *Tafsīr al-‘Ayyāshī*. Al-Maktabah al-‘Ilmiyyah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Baghawī, Ḥusayn ibn Mas‘ūd. (1420 AH). *Ma‘ālim al-Tanzīl*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]

- Baḥrānī, Hāshim ibn Sulaymān. (1415 AH). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Bi'that Foundation, Department of Islamic Studies. [In Arabic]
- Bayḍāwī, 'Abdullah ibn 'Umar. (1418 AH). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta'wīl*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Dīnawarī, 'Abdullah ibn Muḥammad. (1424 AH). *Al-Wāḍiḥ fī Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Ali Bayḍūn. [In Arabic]
- Farrā', Yahyā ibn Ziyād. (1980 CE). *Ma'ānī al-Qur'ān*. Al-Hay'ah al-Miṣriyyah al-'Āmmah li-l-Kitāb. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā. (1415 AH). *Tafsīr al-Ṣāfi*. Maktabat al-Ṣadr. [In Arabic]
- Ḥaqqī al-Burusawī, Ismā'īl ibn Muṣṭafā. (n.d.). *Tafsīr Rūḥ al-Bayān*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ḥillī, Miqdād ibn 'Abdullah al-Suyūrī. (1425 AH). *Kanz al-'Irfān fī Fiqh al-Qur'ān*. Intishārāt-i Murtaḍawī. [In Arabic]
- Ḥuwayzī, 'Abd 'Ali ibn Jum'ah. (1415 AH). *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn*. Ismā'īliyyān. [In Arabic]
- Ibn Abī Ḥātim, 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur'ān al-Aẓīm*. Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic]
- Ibn al-'Arabī, Muḥammad ibn 'Abdullah. (1408 AH). *Aḥkām al-Qur'ān*. Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad al-Ṭāhir. (1420 AH). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn Qutaybah, 'Abdullah ibn Muslim. (1411 AH). *Tafsīr Gharīb al-Qur'ān*. Dār wa Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]
- Jaṣṣāṣ, Aḥmad ibn 'Ali. (1405 AH). *Aḥkām al-Qur'ān*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Kiyā Harāsī, 'Ali ibn Muḥammad. (1422 AH). *Aḥkām al-Qur'ān*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Ali Bayḍūn. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1421 AH). *Al-Amthal fī Tafsīr Kitāb Allāh al-Munzal*. Madrasat al-Imam 'Ali ibn Abī Ṭālib ('a.s.). [In Arabic]
- Makkī ibn Ḥammūsh. (1429 AH). *Al-Hidāyah ilā Bulūgh al-Nihāyah*. University of Sharjah, College of Graduate Studies and Scientific Research. [In Arabic]
- Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad. (1426 AH). *Ta'wīlāt Ahl al-Sunnah*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Ali Bayḍūn. [In Arabic]
- Māwardī, 'Ali ibn Muḥammad. (n.d.). *Al-Nukat wa al-'Uyūn*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Ali Bayḍūn. [In Arabic]
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād. (1424 AH). *Al-Tafsīr al-Kāshif*. Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic]
- Muqātil ibn Sulaymān. (1423 AH). *Tafsīr Muqātil ibn Sulaymān*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Qummī, 'Ali ibn Ibrāhīm. (1363 SH). *Tafsīr al-Qummī*. Dār al-Kitāb. [In Arabic]

- Quṭb, Sayyid. (1425 AH). *Fī Zilāl al-Qur'ān*. Dār al-Shurūq. [In Arabic]
- Samarqandī, Naṣr ibn Muḥammad. (1416 AH). *Tafsīr Baḥr al-'Ulūm*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad. (2008). *Al-Tafsīr al-Kabīr: Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Dār al-Kitāb al-Thaqāfī. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1390 AH). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Ṭabrisī, Faḍl ibn al-Ḥasan. (1372 SH). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic]
- Tha'labī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1422 AH). *Al-Kashf wa al-Bayān*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Wāḥidī, 'Alī ibn Aḥmad. (1415 AH). *Al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-'Azīz*. Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa 'Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta'wīl*. Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]